

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ПОГЛЯД НА СЕКУЛЯРИЗАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Протоієрей
Костянтин
ЛОЗІНСЬКИЙ

Соціально-політична трансформація пострадянської України поставила перед нашим суспільством питання протиріччя між традиційними і модерністськими парадигмами, релігійними і секулярними поглядами. Залучення України в світовий процес глобалізації, незважаючи на всі свої позитивні наслідки, і сьогодні оцінюється доволі неоднозначно, оскільки до небезпек пов'язаних з входженням нашої держави перед усім в європейські політичні та культурні структури, Православна Церква відносить девальвацію традиційних культурних цінностей переважно пов'язаних з сім'єю. Для того, щоб оцінити ризики цього процесу ми й зосередимо нашу увагу на традиційному для нашого релігійного світогляду – питанні сім'ї.

Православне богослів'я використовує термін «секуляризація» з метою позначення тенденції вилучення сакрального елемента з культури шляхом звільнення суспільства від опіки Церкви в розумовій та соціальній діяльності. Як правило, секуляризація послуговується гаслами на кшталт реабілітації плоті (матеріальних благ) і надання їй панівного положення

В статті йде мова про необхідність розуміння цінностей шлюбно-сімейних відносин через призму церковного вчення про святість шлюбу, на тлі сьогоденних секуляризаційних процесів сучасного українського суспільства. Основні проблеми сьогодення – це часті розлучення як наслідок переорієнтації людини на досягнення матеріального благополуччя. Тому як варіант подолання кризи відносин в родині пропонується повернення до проповіді святотецького вчення про шлюб.

Ключові слова: шлюб, Святі Отці, секуляризація, сім'я, розлучення, «цивільний шлюб», виховання..

Archpriest Kostiantyn LOZINSKY
*CHRISTIAN REVIEW ON THE
SECULARISATION OF SOCIETY
AND ITS CONSEQUENCES FOR A
MODERN FAMILY*

The article deals with the need to understand the values of marriage and family relations through the prism of the church doctrine of the sanctity of marriage, against the background of today's secularization processes of modern Ukrainian

в свідомості людини [26, с. 540]. На практиці це призводить до закріплення в правовому нормативі формулювання принципу державного устрою поза зв'язком з релігійним дискурсом.

Однобоке уявлення про життєві ідеали, породжене секулярним світоглядом, ставить за мету досягнення лише матеріального благополуччя і робить сімейне життя для одних неприйнятним, а для інших непосильним. На думку більшості дослідників інституту сім'ї [3, 5, 6, 11, 12, 27], криза шлюбу є результатом кризи свободи через її зведення лише до егоцентричної самореалізації, та ототожнення з індивідуальною самостійністю й автономією, втраченою містичного характеру поєднання чоловіка та жінки, забуттю жертвовного характеру любові. Сучасне секуляризоване суспільство розглядає шлюб, керуючись чисто соціологічними та прагматичними критеріями, вважаючи його лише певною простою формою взаємин на рівні з багатьма іншими, які мають право бути законно закріплені в суспільстві [18, с. 189].

Отже, перед нами постає **актуальне** питання: які шляхи вирішення цієї проблеми ми можемо запропонувати в наш час? На нашу думку головними проблемами, які будучи породженням секулярного світу суттєво впливають на сімейний добробут сучасних родин є:

- недостатня інформованість молоді про важливість шлюбу як Таїнства, яке встановлено самим Богом;
- поверхнєве розуміння тих принципів духовності, які є основополагаючими для побудови родинного вогнища;
- достатньо відчутна нестача релігійного виховання в сім'ях;
- легковажне ставлення до норм християнської моралі, які покладаються Церквою на подружжя.

Саме тому перед Церквою на сучасному етапі її діяльності стоїть наступне **завдання**: вирішити або краще сказати зрушити дану проблему з місця через проповідь шлюбу як засобу призначеного бути основою суспільства розкриваючи перед усім свято-отецьке вчення про благословенний Богом подружній союз.

Питанню подружнього життя присвячено чимало дослідницької літератури починаючи з часу Святих Отців і до сьогодні [для прикладу вкажемо використані при написанні

society. The main problems of the present are frequent divorces as a result of human reorientation to achieve material well-being. Therefore, as an option to overcome the crisis of relations in the family, it is proposed to return to the sermon of Holy Fathers' teachings about marriage.

Key words: *marriage, Holy Fathers, secularization, family, divorce, «civil marriage», upbringing.*

статті: 7-10, 15-19, 24, 28]. Втім використовуючи напрацювання попередників, буде не зайвим ще раз викласти вчення Церкви та Святих Отців про святість шлюбних відносин, висвітливши ті його аспекти, які сьогодні особливо піддаються випробуванням спокусами світу.

Сприймавши секулярність як норму поведінки, сучасний світ поступово втрачає свій священний, релігійний характер, оскільки сам він і людина пояснюються цілком раціонально виходячи з природних причин. Таким чином, секуляризація будучи зрушенням від «священного» суспільства до «світського», поступово відмовляється від традиційного визначення загальноприйнятих істин заради раціональних визначень [21, с. 405 – 406].

Як приклад цього вкажемо на те, що в сучасному секулярному суспільстві людина, відрізана від Бога, ототожнює свободу і сенс життя з повною автономією і звільненням від свого вічного призначення, в результаті чого виникає ряд помилкових розумінь і навмисно неправильних трактувань християнської традиції, зокрема в ставленні до шлюбу та сім'ї. Таким чином, панівною стає думка, що дана у Христі свобода (Еф. 4: 13) суперечить свободі вибору людини. Жертовна любов в шлюбі оцінюється як несумісна з індивідуалізмом, а аскетичний характер християнської моралі вважається нестерпним викликом для прагнення отримати задоволення власних потреб за будь-яку ціну.

Відпадиння суспільства від Церкви та цінностей християнської культури, втрата віри і пов'язаних з нею норм християнської моралі завжди призводила до появи нових вчень, що прагнучи нав'язати людині нову свідомість та відношення до сімейної моралі, заводили її на манівці. Прикладом такого процесу є 19-те та особливо 20 ст. з їхнім матеріалістичним підходом до мети та способу життя людини [2, с. 169].

Саме тому часто людина, яка живе сьогодні, маючи на першому місці не Бога, а себе саму на власний розсуд розпоряджається своєю душею, має право продати свою тіло або й душу, змінювати сексуальну орієнтацію і навіть статеву приналежність [17]. Але така людина, що відкинула Бога в «боротьбі» за свою свободу, не тільки не отримала цієї свободи, але майже безнадійно її втратила, віддавши себе під владу *«князя світу цього»* (Ін. 12: 31). Безумовно, що така «свобода» не може не відбитися на ставленні людини до такого традиційного суспільного інституту, як сім'я.

Перефразовуючи відомого православного мислителя прот. М. Помазанського в сучасному світі, сучасна сім'я є «основною

бойовою одиницею церковного тіла» [19, с. 86]. Тому для подолання негативних наслідків секуляризації та недопущення нових загроз, Церква пропонує повернення до релігійного обґрунтування буття людини, а також відродження культурного зв'язку християнства і суспільства саме через проповідь сімейних цінностей.

Це як ніколи є актуальним, особливо на тлі втрати релігією права онтологічного і екзистенціального осмислення реальності, т. зв. «демонополізації» релігійної традиції, оскільки останнім часом зростає тенденція толерантності українського суспільства до споживчих ідей, що змушує Церкву розглядати секуляризацію як фактор ризику, який сприяє посиленню духовної кризи особливо серед сучасної молоді [16].

Втім, на думку деяких дослідників, імовірність тотальної секуляризації людства невелика, оскільки досвід надприродного і досвід священного, що включає набір релігійних ідей і дій, своєю «безперечною» і «приголомшливою реальністю» з успіхом протистоїть мирському досвіду і знижує його значущість. Виходячи з цього, дослідники не сумніваються в тому, що в XXI ст. світ буде не менше релігійним, ніж раніше [28, р. 12].

Однак слід зауважити, що релігійна самоідентифікація більшості українців на відміну від жителів країн Європи і Америки, не відображає реальної картини. У своїй більшості «православні» громадяни нашої держави не залучені до парафіяльної діяльності і тому орієнтуються на релігію в утилітарно-побутовому аспекті, а їхня щоденна життєва практика недостатньо мотивується духовними запитам.

На наш погляд, загроза секуляризації для українського суспільства полягає у відкиданні багатолітньої культурної традиції нашого народу, ядром якої є релігійні цінності. Серед молоді знижується або зовсім скасовується легітимність таких соціальних інститутів як сім'я і держава, сконструйованих на основі століттями уставлених понять. Відчуження від сім'ї, духовна дезорієнтація стали головними причинами формування в сучасному молодіжному середовищі нової релігійної свідомості (квазірелігійного феномена), в якому переплетені елементи різних філософських і релігійних вчень, від християнства до неоязичництва і атеїзму, скептицизму і індиферентизму. В їхніх очах, релігійне трактування понять святості, культури і моралі сімейних цінностей сприймається часто як пережиток минулого, в результаті чого сфера міжособистісних відносин втрачає своє обґрунтування в традиційних цінностях.

Сьогодні сім'я, як і багато інших сучасних інститутів переживає глибоку кризу. Вона зумовлена багатьма причинами, серед яких не останнє місце займають: падіння традиційних моральних засад, які стали негласної нормою сучасного суспільства, позашлюбні і дошлюбні зв'язки, зростання розлучень і т. зв. «цивільних шлюбів», які по-простому є звичайним блудом, легалізація нетрадиційних сексуальних орієнтацій, зростання проституції, наркоманії, алкоголізму (в тому числі підліткового). Таким чином, сучасна сім'я як осередок суспільства стала особливо тендітною і беззахисною.

Будучи переконаною в тому, що сім'я являє собою священний союз між чоловіком і жінкою, які покликані любити, розуміти, допомагати і зберігати вірність один одному і, що саме в цьому союзі повинні народжуватися діти, Церква навчає, що одним з першорядних завдань батьків є створення для них такого оточення, в якому відновлюється образ Божий в людині. Адже шлюб не віддаляє, а навпаки – прив'язує до Бога, роблячи «малосильного удвічі сильнішим» [4, с. 55].

Для християн шлюб є не просто юридичною угодою, засобом продовження роду і задоволенням тимчасових природних потреб, але, вічним єднанням подружжя один з одним у Христі [20]. З Святого Писання ми знаємо, що шлюб був встановлений самим Богом при створенні перших людей Адама і Єви. Господь, першим створив чоловіка, а потім жінку, щоб вона була помічницею йому і щоб вони обоє стали «однією плоттю» (Бут. 2, 18; 22 – 24). Такий союз було встановлено для того, щоб жінка і чоловік знали межу своїм бажанням і ця межа зветься «одруженням» [4, с. 51]. Таке особливе ставлення Творця і Промислителя до шлюбного союзу перших людей свідчить про те, що шлюб займає окремо визначене місце в промислительній дії Божій, щодо всесвіту і людства, і про те, що такий союз є вгодним Йому.

З вчення Христової Церкви про шлюб як про добровільний союз між чоловіком і жінкою, який заснований на обопільному коханні і освячений самим Богом випливають його мета та наслідки – взаємодопомога на шляху до спасіння, а також народження і християнське виховання дітей. Мета шлюбу не може бути відмінною від мети людського життя, тобто досягнення єднання з Богом – обоження. «В шлюбі душі поєднуються з Богом якимось невимовним союзом», – пише святий Іоан Золотоустий, вважаючи на протипагу еретикам і сектантам шлюб одним із шляхів до спасіння. [7, с. 88]. Християнський шлюб, за

словами цього святого, став для християн «таїнством любові», в якому приймає участь Сам Господь: «Таким є шлюб у Христі, шлюб духовний в якому душа єднається з Богом невимовним союзом, як Він Сам знає... не через пристрасть або тілесні побажання, але повністю духовний» [10, с. 173]. Визнання шлюбу Таїнством обумовлює можливість преображення християнської подружньої любові у вічний союз. Не випадково новозавітне вчення про шлюб знаходиться в тісному зв'язку з вченням про Воскресіння й вічне життя.

Ще однією метою шлюбу, за вченням Церкви, є народження і християнське виховання дітей. Церква, благословляючи шлюб як союз, метою якого є дітонародження, просить у молитвах «плід утроби на благо» і «щастя у дітях» [24, с. 113], оскільки жінка, за вченням отців, призначена для «народження дітей» [13, с. 10].

Основою для спільного життя, за вченням Церкви, є не просто обопільні інтереси подружжя, а духовна єдність у взаємній любові й у любові до Бога. Вона є тією основою життя християнського подружжя, яка зміцнює сім'ю, сприяє вихованню дітей і приводить кожного до спасіння. Така єдність реалізовується в святій Євхаристії, де відбувається не тільки особисте єднання з Богом, але й єднання соціуму – спільноти тих, хто вірить в Христа. Кожен з причасників, будучи окремою особистістю, поєднується один з одним через причастя тіла Христа. Таким чином, утворюється спільний організм, який доповнює кожену індивідуальність, збагачуючи її елементами святості.

Святий Кипріан Карфагенський в своєму слові «Про молитву» пише: «Велика благість і любов Господа у звершенні справи нашого спасіння. Не задовольняючись тим, що Він викупив нас Своєю Кров'ю, Він ще й просив за нас. А, прохаючи, – дивіться, – яке Він мав бажання: щоб і ми перебували у тій самій єдності, яку мають Отець і Син» [14, с. 269].

Виходячи з такого високого розуміння святості шлюбних стосунків не можна не сказати і про виховання дітей народжених у шлюбі. Мета релігійно-морального виховання «плодів батьківської любові» полягає в тому, щоб основні істини православної віри і правила християнського благочестя, засвоєні дітьми з ранніх літ мали в подальшому вирішальний вплив на характер їхніх думок і переконань, на діяльність серця і прояви волі в житті [15, с. 189]. Фізичне та розумове виховання має на меті закладення якостей, необхідних для земного життя і тому переслідує лише практичну мету, тоді як релігійно-моральне виховання охоплює земне життя і вічність, розкриваючи дити-

ні правильні поняття про Бога, світ і саму людину, про її призначення та обов'язки. Святитель Тихон Задонський, звертаючись до батьків з настановою про виховання дітей, говорить: «Спершу ти народив для тимчасового життя, тому піклуйся і народжуй їх для життя вічного» [25, с.163].

Ще однією, традиційною для нашого соціуму проблемою сімейно-шлюбних відносин є алкоголізм котрогось із подружжя. Ось як влучно говорить про цю причину подружньої невірності святий Іоан Золотоустий: «...кожному з вас, які впиваються, Апостол скаже: «Вживай небагато вина», вживай менше вина, бо від пияцтва народжується блуд, лихослів'я та інші негідні похоті. А коли не хочете утримуватися від пияцтва з цієї причини, то утримуйтеся хоча би тому, що воно спричиняє мерзотні похоті. Вино дано для веселощів, бо сказано: «Вино веселить серце людини» (Пс. 103, 15), а ви і цю його добру властивість ганьбите» [9, с. 138].

Під впливом алкоголю та пропаганди вільних від зобов'язань стосунків людина безвідповідально експериментує в сімейній сфері, винаходячи «сурогати» традиційних шлюбних відносин. Це і полігамія, і сумнозвісна «шведська сім'я», і шлюб за гомосексуальною ознакою, це неповна сім'я з одним батьком, «цивільний шлюб» і, навіть якщо офіційно зареєстрований, сімейний союз, то найчастіше далеко не єдиний в житті. Внаслідок секуляризації, цивільний шлюб для величезної кількості українців, на жаль, став буденною нормою. Люди сходяться на якийсь час, живуть разом, потім розходяться, не рахуючи обов'язковим скріплювати свій союз законними узами, тому у декого за спиною залишається ціла низка таких «шлюбів».

Що ж насправді стоїть за небажанням людей йти в РАГС, а потім в храм для вінчання. Сама постановка питання: «що є поганого в цивільному шлюбі?», якщо при цьому мається на увазі союз чоловіка і жінки, який не скріплений законом і не освячений Церквою, є наслідком дуже глибокого суспільного і особистісного руйнування. Така практика показує, що шлюб вже не сприймається як щось освячене не тільки Божественними, а й людськими законами. Таким людям варто пам'ятати слова святителя Іоана Золотоустого про те, що: «шлюб відповідно схвалюється, а розпуста засуджується і карається» [8, с. 112].

Звільняючись від багажу християнських цінностей в століття релятивізму і прагматизму, вважаючи себе вільним від «забобнів» попередніх поколінь, кращу частину свого життя сучасна людина проводить в гонитві за міражем щастя. Найстрашніше,

що розплата за це наздоганяє не тільки дорослих, а й ні в чому не винних дітей, які вкрай потребують того, щоб батьки любили не тільки їх, але і один одного. Назвемо лише деякі цифри. На кінець 2015 року в Україні 20, 6 % дітей були народжені у незареєстрованому шлюбі, що на 8, 7 % більше за 1991 р. [22] За даними Держкомстату, на 295 тисяч укладених шлюбів в Україні припадає 130,7 тисячі розлучень. Тобто, розлучаються 44,3% подружніх пар. А якщо взяти до уваги цивільні шлюби, які також часто розпадаються, то рівень розлучень в Україні, за даними фахівців, сягає 61%. Тобто, розлучення стосується більше як половина пар, що є найвищим показником у Європі, за даними євростату [23].

Частка тих, які займаються «сексом за гроші» є вищою за середній показник по Європі і припадає на молодих людей, які мають проблеми в сім'ї. Вік скуштування наркотиків також «помолодшав». Ми забуваємо просту істину, що «розсудлива бідність є кращою за порочне багатство... і, що прихильність до порочного дозволяє зараз (гріха) проникати і в міцні члени» [4, с. 401].

Безсумнівно, сім'я як соціальна спільнота змінилася не тільки в силу загального відступлення від християнських цінностей і падіння моральності. Зміна історичних і економічних формацій, складні процеси організації життя сучасного суспільства принесли в сім'ю кардинальні зміни, свідками яких ми нині є. Більш високий рівень освіти, сучасний стиль життя, ринкова економіка, доступність різноманітної інформації, нова «теле-направленість» з її рекламної подачею життя зірок, подорожі в інші країни і можливість контакту практично з будь-якою точкою земної кулі породили завищені очікування і вимоги до шлюбу, які різючим чином відрізняються від тих, які люди пред'являли на початку і середині минулого століття. Змішання родинних обов'язків через те, що чоловік втратив частину зобов'язань глави сім'ї патріархального укладу, а ноша жіночих обов'язків подвоїлася, принесли в шлюб напруженість, розчарування, тенденцію до лідерства жінок і усунення чоловіків від вирішення сімейних завдань.

Зайнятість дружин і матерів у професійній сфері, з одного боку, забезпечила їх фінансову і громадянську незалежність, а з іншого, послужила причиною спорожнілих будинків, занепаду «домашньої економіки», позбавлення жінки в її ролі берегині домашнього вогнища. Це негативно позначилося на народжуваності і залученості матерів до виховання і домашньої освіти

дітей, майже повністю переданих державним дошкільним та шкільним установам, що створило лише видимість адекватної заміни, але не вирішило проблеми соціального сирітства. В останні десятиліття ще більше збільшилася мобільність сучасної сім'ї, яка спричинила за собою втрату коренів і руйнування відносин з родичами другої і третьої категорії, які протягом багатьох століть відігравали для сім'ї виключно важливу роль, забезпечуючи її стабільність, надаючи підтримку і допомогу у вихованні дітей, передаючи духовні цінності і необхідний досвід. Крім цього, «нове» суспільство зробило розлучення загальноприйнятною альтернативою при вирішенні подружніх конфліктів, породжуючи «безбатченків» при живих батьках і фіксуючи в дитячих умах образ чоловіка і батька в якості «транзитного пасажира».

Що ж нам говорить Біблія про можливість розлучення і взагалі, яким є ставлення Церкви до процесу розірвання шлюбу. В святому Євангелії розповідається, що одного разу до Ісуса підійшли фарисеї і, спокушаючи Його, запитали: **«Чи за всяку провину дозволено чоловікові розводитися з жінкою своєю?»**. Він сказав їм у відповідь: **«...що Бог з'єднав, того людина нехай не розлучає»**. Вони ж сказали: **«Чому ж Мойсей заповідав дати розвідний лист і відпустити її?»** (Мк. 10:2 – 4). Ісус відповів їм: **«Мойсей через жорстокість серця вашого дозволив вам розводитися з жінками вашими; а спочатку не було так. Я ж кажу вам: хто розведеться з жінкою своєю, за винятком вини перелюбу, і візьме шлюб з іншою, той перелюбствує; і хто одружиться з відпущеною, той чинить перелюб»** (Мф. 19:3 – 10). «І якщо жінка розведеться з чоловіком своїм і вийде за іншого, перелюб чинить» (Мк. 10:12). Наслідуючи євангельське вчення, Святі Отці визнають розлучення дійсним тільки у випадку перелюбу одного з подружжя або за обопільною згодою, коли чоловік і жінка хочуть присвятити себе чернечому подвигу. За висловом святого Іоана Золотоустого: **«Отже, як розтинати плоть є злочином, так і розлучатися з дружиною є беззаконням»** [9, с. 187].

У цей непростий для сім'ї час, Церква бачить вирішення цих та інших проблем не просто в подоланні перерахованих вище явищ, які являють собою симптоми і наслідки однієї загальної проблеми людства – відходу від Бога і Його заповідей. Тому християни вірять, що тільки Бог, Який створив людину, дарував їй життя і благословив її в шлюбному союзі, може навчити нас, як зберегти затишок родини (1 Пет. 3:7; Еф. 5:22 – 33).

Також Церква високо оцінює державні програми, спрямовані на зміцнення сім'ї та вирішення проблем в галузі виховання підростаючого покоління. На її думку, саме сім'я є початком громадського життя. Недарма святий апостол Павло говорить про причетність сім'ї до Таїнства Церкви (див. Еф. 5: 23 – 33). У сім'ї людина знаходить досвід любові до Бога і ближнього. Через сім'ю передаються релігійні традиції, соціальний устрій і національна культура суспільства. Сучасне право має розглядати сім'ю як законний союз чоловіка і жінки, в якому створюються природні умови для нормального виховання дітей. Держава повинна поважати сім'ю як цілісний організм і захищати його від руйнування, яке провокується падінням моральності суспільства [16]. Всі ми маємо гріховну природу і тому головну причину власних нещастя носимо, перш за все, в самих собі. Природжений егоїзм і гріховні нахили отруюють наше життя і життя наших ближніх, що є справжньою причиною подружніх конфліктів, зрад і розлучень.

Потрібно відзначити, що руйнуванню традиційних зв'язків батьків з дітьми, на жаль, багато в чому сприяє уклад життя сучасного суспільства. Приниження соціальної значущості материнства і батьківства порівняно з успіхами чоловіків і жінок в професійній сфері призводить до того, що діти починають уявлятися як зайвий тягар, тоді як роль сім'ї у становленні особистості виняткова, її не можуть замінити інші соціальні інститути. Руйнування сімейних зв'язків неминуче пов'язане з порушенням нормального розвитку дітей і накладає на них незгладимий відбиток на все їхнє життя.

Доброчесність і цнотливість, які проповідує Церква, є основою внутрішньої єдності людської особистості, яка повинна перебувати в стані симфонії душевних і фізичних сил. Гріх руйнує гармонію і цілісність життя людини, завдаючи важкої шкоди її духовному здоров'ю. Розпуста притупляє духовний зір і озлоблює серце, роблячи його нездатним до істинної любові. Щастя сімейного життя стає недоступним для грішника. Таким чином, гріх проти здорового розуму тягне за собою і негативні соціальні наслідки. Ми ж повинні пам'ятати, що людина призначена стати «храмом Святого Духа» (1 Кор. 6: 19 – 20) для того, щоб успадкувати вічне життя.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2009.
2. Булгаков С., прот. Настольная книга для священно-церковно-служителей. – М., 1903. – 924 с.

3. Вышеславцев Г., священник. Учение о семейной жизни святителя Филарета Московского. – М., 2002. – 64 с.
4. Григорій Богослов, свят. Творіння / Переклад Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (Денисенка). – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 2. – Ч. 1. – 376 с.
5. Зеньковский В., прот. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М., 1996. – 272 с.
6. Зеньковский В., прот. Педагогика. – Клин, 2002. – 223 с.
7. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/ Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Маруська під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – Т. 1. – Ч. 1. – 512 с.
8. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/ Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Маруська під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 5. – Ч. 2. – 620 с.
9. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/ Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Маруська під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 7. – Ч. 2. – 484 с.
10. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Маруська під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2012. – Т.11. – Ч. 1. – 550 с.
11. Каледа Г., прот. Домашняя Церковь. Очерки духовно-нравственных основ созидания и построения семьи в современных условиях. – М., 1998. – 279 с.
12. Київський І., прот. Православне вчення про шлюб/Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата богословських наук. – К., 2005. – 257 с.
13. Кирило Олександрійський, свят. Творіння / Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Маруська під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2017. –Т. 2. – Ч. 1. – 480 с.
14. Киприан Карфагенский, свцм. Творения. – М., 1999. – 719 с.
15. Куломзина С. Наша Церковь и наши дети. – М., 2002. – 286 с.
16. Ореханов Г. А., прот. Секуляризация и постмодерн: религиозные процессы в молодежной среде в современной России и Европе и их социально-богословская рефлексия // Вестник ПСТГУ. 2014. /Богословие. Философия. Вып. 6. – с. 101 – 118.
17. Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека» – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html>.
18. Окружне послання святого і великого собору православної Церкви 2016 р./ Православний Церковний календар 2017 р. – К., 2016. – с. 187 – 218.
19. Помазанский М., прот. Православное догматическое богословие. Holy Trinity Orthodox Mission, 2001. – 188 с.
20. Різдвяне послання Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета 2012/13р. – Режим доступу: https://siver.com.ua/news/patriarkh_gospod_ne_soromivsja_nazivati_nas_bratami/2013-01-07-11572.
21. Социологический словарь / Отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичов. – М., 2014. – 608 с.
22. Статистика: дети рожденные вне брака в Украине за 1990-2015 года. – Режим доступу: <http://statisticstore.com/ukraine/statistika-deti-rozhdennye-vne-braka-v-ukraine-za-1990-2015-goda>.

23. Україна на першому місці в Європі за кількістю розлучень. – Режим доступу: <http://expres.ua/main/2015/08/23/148726-ukrayina-pershomu-misci-yevropi-kilkisty-rozluchen>.
24. Троицкий С., проф. Философия христианского брака. – К., 1996. – 131с.
25. Тихон Задонский, свят. Творения иже во святых отца нашего Тихона Задонского: В 5-ти т. –Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря, 1994. – Т. 5. – 345 с.
26. Христианство/ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. В 3-х т. –М., 1995. – Т. 2. – 671 с.
27. Шиманский Г. И. Христианская добродетель целомудрия и чистоты по учению святых отцов и подвижников Православной Церкви. – М., 1997. – 480 с.
28. Berger P. The Desecularization of the World: A Global Overview // The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / P. Berger. Washington, DC: Ethics and Public Policy Center, 1999. – 18 p.

-
1. Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu. V ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami. – K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii UPTs KP, 2009.
  2. Bulhakov S., prot. Nastolnaia knyha dlia sviashchenno-tserkovno-sluzhytelei. – M., 1903. – 924 s.
  3. Vysheslavtsev H., sviashchennyk. Uchenye o semeinoi zhyzny sviatyelia Fylareta Moskovskoho. – M., 2002. – 64 s.
  4. Hryhorii Bohoslov, sviat. Tvorinnia / Pereklad Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta (Denysenka). – K.: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2010. – Т. 2. – Ch. 1. – 376 s.
  5. Zenkovskiy V., prot. Problemy vospytanyia v svete khrystyanskoj antropohyy. – M., 1996. – 272 s.
  6. Zenkovskiy V., prot. Pedahohyka. – Klyn, 2002. – 223 s.
  7. Ioan Zolotoust, sviat. Tvorinnia: V 12-ty t. Povne zibrannia tvorin sviatyelia Ioana Zolotoustoho/ Pereklad ukrainskoii movoiu kandydata bohoslivia protoiieraia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha Filareta (Denysenka) – K.: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2008. – Т. 1. – Ch. 1. – 512 s.
  8. Ioan Zolotoust, sviat. Tvorinnia: V 12-ty t. Povne zibrannia tvorin sviatyelia Ioana Zolotoustoho/ Pereklad ukrainskoii movoiu kandydata bohoslivia protoiieraia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha Filareta (Denysenka) – K.: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2010. – Т. 5. – Ch. 2. – 620 s.
  9. Ioan Zolotoust, sviat. Tvorinnia: V 12-ty t. Povne zibrannia tvorin sviatyelia Ioana Zolotoustoho/ Pereklad ukrainskoii movoiu kandydata bohoslivia protoiieraia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha Filareta (Denysenka) – K.: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2010. – Т. 7. – Ch. 2. – 484 s.
  10. Ioan Zolotoust, sviat. Tvorinnia: V 12-ty t. Povne zibrannia tvorin sviatyelia Ioana Zolotoustoho/Pereklad ukrainskoii movoiu kandydata bohoslivia protoiieraia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha Filareta (Denysenka) – K.: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2012. – Т.11. – Ch. 1. – 550 s.
  11. Kaleda H., prot. Domashniaia Tserkov. Ocherky dukhovno-nravstvennykh osnov sozhdanyia y postroenyia semy v sovremennykh uslovyiakh. – M., 1998. – 279 s.
  12. Kyivskiy I., prot. Pravoslavne vchennia pro shliub/Dysertatsiia na zdobuttia vchenoho stupenia kandydata bohoslavskykh nauk. – K., 2005. – 257 s
  13. Kyrylo Oleksandriiskiy, sviat. Tvorinnia / Pereklad ukrainskoii movoiu kandydata bohoslivia protoiieraia Mykhaila Marusiaka pid redaktsiieiu Patriarkha

- Filareta (Denysenka). – K.: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2017. –Т. 2. – Ch. 1. – 480 s.
14. Kypryan Karfahenskyi, svshchm. Tvorenyia. – M., 1999. – 719 s.
  15. Kulomzyna S. Nasha Tserkov y nashy dety. – M., 2002. – 286 s.
  16. Orekhanov H. L., prot. Sekuliaryzatsiia y postmodern: relyhoznye protsessy v molodezhnoi srede v sovremennoi Rossy y Evrope y ykh sotsyalno-bohoslovskaiia refleksyia // Vestnyk PSTHU. 2014. /Bohoslovye. Fylosofyia. Vyp. 6. – s. 101 – 118.
  17. Osnovy uchenyia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy o dostoinstve, svobode y pravakh cheloveka» – Rezhym dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html>.
  18. Okruzhne poslannia sviatoho i velykoho soboru pravoslavnoi Tserkvy 2016 r./ Pravoslavnyi Tserkovnyi kalendar 2017 r. – K., 2016. – s. 187 – 218.
  19. Pomazanskyi M., prot. Pravoslavnoe dohmatycheskoe bohoslovye. Holy Trinity Orthodox Mission, 2001. – 188 s.
  20. Rizdviane poslannia Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta 2012/13r. – Rezhym dostupu: https://siver.com.ua/news/patriarkh_gospod_ne_soromivsja_nazivati_nas_bratami/2013-01-07-11572.
  21. Sotsyolohycheskyi slovar / Otv. red. H.V. Osypov, L.N. Moskvychov. – M., 2014. – 608 s.
  22. Statystyka: dety rozhdennye vne braka v Ukraine za 1990-2015 hoda. – Rezhym dostupu: <http://statisticstore.com/ukraine/statistika-deti-rozhdennye-vne-braka-v-ukraine-za-1990-2015-goda>.
  23. Ukraina na pershomu misti v Yevropi za kilkistiu rozluchen. – Rezhym dostupu: <http://expres.ua/main/2015/08/23/148726-ukrayina-pershomu-misci-yevropi-kilkistyu-rozluchen>.
  24. Troytskyi S., prof. Fylosofyia khrystyanskoho braka. – K., 1996. – 131s.
  25. Tykhon Zadonskyi, sviat. Tvorenyia yzhe vo sviatykh ottsa nasheho Tykhona Zadonskoho: V 5-ty t. –Yzdanye Sviato-Uspenskoho Pskovo-Pecherskoho monastyria, 1994.– T. 5. – 345 s.
  26. Khrystyanstvo/ Entsyklopedycheskyi slovar Brokhauza y Efrona. V 3-kh t. –M., 1995. – T. 2. – 671 s.
  27. Shymanskyi H. Y. Khrystyanskaia dobrodetel tselomudryia y chystoty po uchenyiu sviatykh ottsov y podvyzhykov Pravoslavnoi Tserkvy. – M., 1997. – 480 s.
  28. Berger P. The Desecularization of the World: A Global Overview // The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / P. Berger. Washington, DC: Ethics and Public Policy Center, 1999. – 18 r.